

DOI: 10.18524/2519-2523.2020.15.218682

УДК 94(477)Битинський “1920/1930”

MYKOLA BYTynSKYI AND HIS PROJECTS OF “COSSACKIA” ’S SYMBOLS**Andrii Grechylo**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-2872>

DSc (History)

M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies, NAS of Ukraine

24, Vynnychenka Str., Lviv, 79008, Ukraine

grechylo@yahoo.com

The article examines the beginning of Mykola Bytynsky's practical activity in the field of heraldry and vexillology during his stay in Prague in the 1920s and 1930s. This work was connected with the creation of symbols for the Cossackia political project, which arose among emigrants from the Don, Kuban, Terek and other Cossack regions of the former Russian Empire.

Mykola Bytynsky together with Ignat Bilyi worked out projects of the state emblem and flag of “Cossackia”. The flag was designed based on the most popular colors of separate lands, so it was a tricolor with blue, crimson and yellow stripes. The large state emblem of “Cossackia” included the next symbols: in the main shield were placed traditional Cossack attributes (mace and two bunchuks), and around were 7 shields with emblems of the main Cossack regions: Don, Kuban, Terek, Yaik, Astrakhan, Orenburg and Kalmykia. Bytynsky also worked on projects for the coats of arms of the Free Cossacks of Siberia, Semirechye, Transbaikalia, the Ussuri, and other lands up to the Pacific Ocean. But they did not receive support and did not enter the large coat of arms. A monochrome postcard with the coat of arms of the “Cossackia” was published in Prague. In addition to graphic versions, Bytynsky also made a color album of symbols of the Cossack lands.

The question of creating the anthem of the future state was also raised. Bytynsky actively worked on the design of the magazine “Free Cossacks” and other publications, designed covers, drew screensavers, maps, developed designs of badges and emblems. The gained experience became a precondition for Bytynsky's further work on the projects of state symbols of Ukraine.

Key words: Mykola Bytynsky, “Cossackia”, Free Cossacks, coat-of-arms, flag, Ignat Bilyi.

Андрій ГречилоORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-2872>

Доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник

Інститут української археології та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

Львівське відділення,

Вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна

grechylo@yahoo.com

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ ТА ЙОГО РОБОТА НАД СИМВОЛАМИ «КОЗАКІЇ»

У статті розглядається питання про початок практичної діяльності Миколи Битинського у галузі геральдики та vexилології під час його проживання у Празі в 1920-

1930-х рр. Ця праця була пов'язана зі створенням символів для політичного проєкту «Козакія», який виник у середовищі емігрантів з Дону, Кубані, Терека та інших козацьких областей колишньої Російської імперії.

Микола Битинський разом із Гнатом Білим опрацювали проєкти державного герба та прапора Козакії. Прапор було розроблено на основі найбільш популярних кольорів окремих козацьких регіонів, тому це був триколон з синьою, малиною та жовтою смугами. Для великого державного герба Козакії в головному щиті були вміщені традиційні козацькі атрибути (булава і два бунчуки), а навколо ще 7 щитів із символами основних козацьких земель: Дон, Кубань, Терек, Яїк, Астрахань, Оренбург і Калмикія. Битинський також опрацював проєкти для гербів вільного козацтва Сибіру, Семиріччя, Забайкалля, Уссурійського краю та інших земель аж до Тихого океану. Але вони не отримали підтримки і до великого герба не увійшли. У Празі була видана монохромна листівка із гербом Козакії. Окрім графічних варіантів Битинський виконав кольоровий альбом символів козацьких земель.

Також порушувалося питання про створення гімну майбутньої держави. Битинський активно працював над оформленням часопису «Вільне козацтво» та інших видань, оформляв обкладинки, малював заставки, карти, розробляв проєкти значків і емблем. Отриманий досвід став передумовою для подальшої праці Битинського над проєктами державних символів України.

Ключові слова: Микола Битинський, Козакія, вільне козацтво, герб, прапор, Гнат Білий.

Одна з перших геральдичних робіт відомого українського геральдиста і фалериста Миколи Битинського стосувалася розробки символів для «Козакії» – політичного проєкту, який виник у середовищі емігрантів у міжвоєнний період ХХ ст.

Микола Битинський народився 24 листопада (6 грудня – за новим стилем) 1893 р. у місті Літині на Поділлі. Дитячі та юнацькі роки провів у Кам'янці-Подільському, де отримав початкову освіту, потім закінчив дворічні педагогічні курси та 4-класну Художньо-промислову школу у галузі малювання, навчаючись у художників В. Розвадовського та К. Роота. Під час Першої світової війни, як зазначав сам Битинський у своїй автобіографії, він «по закінченні Військової старшинської школи в Оранієнбаумі брав участь у боротьбі на австрійському та германському фронтах у Російській армії в ранзі поручника». До Армії УНР був мобілізований 1919 р. Після переходу Армії УНР через Збруч восени 1920 р. інтернований у складі 6-ї Січової дивізії у Польщі й перебував у таборах в Александрові-Куявському, а потім у Щипйорно біля Каліша, де його підвищено у званні до сотника. У таборах Битинський працював на посаді начальника Культурно-освітнього відділу Штабу 6-ї дивізії, брав участь у редколегіях кількох часописів, викладав історію України на курсах українознавства. Після ліквідації таборів влітку 1923 р. він переїжджає до Чехословаччини де вступає до Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі. Там же «приватно студіював графіку й загальне знаківництво, зокрема геральдику з ділянки державних, земських та інших корпоративних гербів і знаків». При цьому особливу увагу приділяв «різним символам й емблемам з українського історичного знаківництва». Тоді ж Битинський починає активно займатися приватною мистецькою працею – малярством і графікою.

У цей самий час у Празі сформувався досить сильний осередок Вільнокозацького руху, який об'єднував вихідців з Кубанського, Донського, Терського війська та інших козацьких організацій. Радикалізація цього руху призвела до ідей створення окремого державного утворення під назвою «Козакія». Такі проєкти не влаштували «білу» російську еміграцію, яка намагалася схилити подібні рухи на свою сторону. Уряд

Української Народної Республіки на еміграції також відстежував становлення Вільнокозацького руху, передовсім з огляду на «кубанське питання» та збереження проукраїнської орієнтації серед кубанських козаків. Тому в 1927–1928 рр. ним було створено спеціальну комісію для впливу на Вільнокозацький рух у складі Максима Славинського, Володимира Сальського, Василя Філоновича та Тимоша Олесіюка, а згодом до неї увійшов і Микола Битинський¹. Всі вони активно публікували різні матеріали у часописі «Вольное Казачество – Вільне Козацтво», що почав виходити як літературний і політичний двотижневик з 1927 р. у Празі під редакцією полковника Михайла Фролова та Гната Білого. Участь Битинського не обмежувалася лише художнім оформленням видання, виготовленням обкладинок і заставок (іл. 1-2), але він також публікував тут українською мовою різні публіцистичні дописи [2, с. 18-19] та свої вірші під псевдонімом Микола Оверкович [10, с. 1]. У 1929 р. він виконав проект прапора для кубанців, які входили до Вільного козацтва.

Один із видавців часопису, колишній командир Донського кінного полку 3-ї Залізної Дивізії Армії УНР полковник Михайло Фролов внаслідок загострення туберкульозу відійшов від справ і помер 11 липня 1930 р. Микола Битинський розробив проект надгробного пам'ятника з гербами України та Війська Донського, який було встановлено на могилі полковника Фролова у Літомишлі.

Розвиток ідеології формування державності Козакії потребував передовсім визначення її територіальних меж, чим активно займався у своїх публікаціях у часописі Гнат Білий [1, с. 1-25]. Микола Битинський отримав можливість поекспериментувати у справі символів нової держави, землі якої мали простягатися від Чорного моря до Оренбурзьких степів. На розробленій разом із Білим 1929 р. карті Козакії, яка публікувалася на тильній обкладинці часопису, було подано 7 гербів, які мали уособлювати землі окремих козацьких військ: Донського, Кубанського, Терського, Калмицького, Астраханського, Яїцького та Оренбурзького (іл. 3). Ці ж 7 гербів Битинський помістив і на виконаній ним обкладинці календаря-альманаха на 1930 рік (іл. 4). У цьому ж календарі він опублікував доволі велику розвідку про козацькі герби [3, с. 99-129]. Цікаво, що ця та наступні публікації у часописі на тему символів написані російською мовою, однак підписані в транслітеруванні з української – «Мыкола Бытынський». Окрім загального огляду питання про принципи формування державних гербів автор також детально зупинився на можливостях використання символів для окремих частин майбутньої держави. При цьому він окрім знаків семи вже згаданих земель козацьких військ розглянув ще можливі символи Сибірського, Єнісейського, Семиріченського, Забайкальського, Амурського та Уссурійського вільного козацтва, дійшовши таким чином до узбережжя Тихого океану. Якщо у випадках з Донським та Кубанським військом, які мали доволі давні емблематичні традиції, Битинський аналізував різні територіальні та військові символи і на їхній основі формував свої пропозиції, то для Калмицького козацтва він розробив новий знак на основі зображення кречета як «символа Духа-хранителя Чингізхана», а для інших відредагував та доповнив козацькими символами герби російських адміністративних територій – губерній та областей, при цьому вилучивши із них зображення двоголових орлів.

Наступна стаття, опублікована вже у часописі «Вільне козацтво» 1930 р., стосувалася питання прапорів [4, № 54, с. 12-14; № 55, с. 10-12]. Розглянувши загальні принципи створення таких символів та вже усталені прапори Донського

¹ Висловлюю подяку п. Тамарі Скрипці (Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США, Нью-Йорк) за уточнення цієї інформації.

(синьо-жовто-червоний) та Кубанського козацтва (синьо-малиново-зелений), Микола Битинський висловив свої пропозиції щодо інших регіонів. За основу для таких прапорів він переважно обирав також полотнища, складені з горизонтальних чи вертикальних кольорових смуг, забарвлення яких черпав із територіальних гербів.

Як підсумок опублікованих раніше матеріалів було подано у новій публікації проєкти герба та прапора Козакії [13, с. 15-19]. Ця стаття вийшла без вказаного автора, хоча в примітці зазначено, що ідея запропонованого проєкту державного герба Козакії належить Гнату Білому, а геральдичне впорядкування, графічне виконання та блазонування виконав Микола Битинський. Для прапора вирішено вибрати кольори, які найчастіше зустрічаються на козацьких прапорах. Правда, цей підрахунок відбувався на підставі не лише реальних символів, але й запропонованих раніше у статті Битинського варіантів. У підсумку найчастіше вживаними виявилися: жовтий колір – 9 разів, червоний – 8, синій і білий – по 6. З цього вирішено залишити жовтий, замість червоного використати малиновий як такий, що має «цінність історичну, як один із кольорів давнішого козацтва запорозького», а з-поміж синього та білого обрати синій. На цій підставі скомбіновано триколон із рівношироких горизонтальних смуг: верхньої синьої, середньої малинової та нижньої жовтої.

Для державного герба запропоновано для основного знаку використати булаву та бунчуки, а колористику взяти з проєктованого прапора. Навколо нього мали бути сім красивих гербів (іл. 5).

I. Головний герб: у синьому полі скошені навхрест два золоті бунчуки давніх козацтв – запорозького та донського, з малиновими прикрасами і срібними ланцюгами, перев'язані із поставленою у стовп золотою булавою зі срібними та малиновими прикрасами. Булава у щиті означала свободу, рівність і народовладдя. Щит увінчували 7 золотих булав, які символізували рівність усіх козацьких військ у державному союзі. Щит довкола оздоблювали золоті декоративні гілки.

Оба́біч та внизу головного герба на гілках лавра і дуба, перев'язаних синьо-малиново-жовтою стрічкою, розташовано 7 щитів із красивими гербами, увінчаних обласними мурованими коронами. Ці герби подані «за давністю їхнього виникнення».

II. Донський герб: у синьому полі стрибає золотий степовий олень із червоними очима, копитами і рогами, пронизаний зі спини такою ж стрілою.

III. Кубанський герб: щит двічі розтятий із синім правим та зеленим лівим боковиками, у середньому малиновому полі золота сторожова вишка над двома срібними шаблями (запорозькою та кавказькою), скошеними оба́біч золотими ефесами додолу, під ними – золотий півмісяць ріжками вгору, поверх вишки срібний щит, на якому запорожець у малиновій одежі, який тримає у лівій таку ж корогву зі срібним прямим хрестом, а в правій – золотий мушкет.

IV. Терський герб: у чорному щиті срібний правий хвилястий перев'яз поверх скошеного ліворуч золотого знамена на такому ж деревку.

V. Яїцький герб: у зеленому полі три срібні гори, на середній встановлена золота булава, на бічних – по золотому бунчуку, у синій основі пливе срібна риба.

VI. Астраханський герб: у синьому полі золота східна корона з п'ятьма дугами та зеленою підшивкою, під нею – спрямований вістям праворуч срібний східний меч із золотим руків'ям.

VII. Оренбурзький герб: у червоному полі два скошені навхрест знамена на таких же деревках, над ними хрест із нижньою скошеною перемичкою, під ними – півмісяць ріжками додолу, всі золоті; у срібній главі синя куниця.

VIII. Калмицький герб: у синьому полі із золотим бордюром білий (срібний) кречет, навколо якого 9 таких же хвостів яка.

Як бачимо, Гнат Білий не підтримав пропонованого Битинським «розширення» Козакії аж до Тихого океану, тому великий державний герб мав уособлювати союз лише семи козацьких регіонів, як було й на розробленій раніше карті та обкладинці календаря-альманаха. Також герби Терека та Астрахані не отримали рекомендованих доповнень булавами.

Наступного року Битинський порушив питання про гімн козацької держави [5, № 80, с. 13-15; № 81, с. 9-12]. Він надав приклади історичного становлення різних національних гімнів і запропонував опрацювати такий самий державний атрибут для Козакії, використовуючи для тексту багату історію козацтва, його особливості як степового войовничого народу, відобразити прагнення до свободи, оспівати боротьбу тощо. Ці заклики спричинилися до кількох публікацій різних варіантів текстів, а також і критики та обговорення цього питання [7, с. 12-14].

Також у часописі було опубліковано нагрудний знак Вільного козацтва, розроблений Миколою Битинським [11, с. 14]. Значок мав становити собою щиток розміром 30x16 мм, на якому був зображений «малий герб Козакії», тобто щит із булавою та бунчаки, увінчаний сімома булавами, а під ним – покладені навхрест шабля та гусяче перо, літери «ВК» і дата «1927-10-XI» (іл. 6). Шабля і перо мали символізувати духовні та фізичні сили «на службі своїй землі і державі». Дата вказувала на день заснування часопису «Вільне козацтво» і трактування його як «початок відродження вільнокозацького руху».

В кінці 1932 р. Микола Битинський переглянув пропоновані ним раніше проєкти символів Терського та Калмицького козацтва [9, с. 14-16]. Він звернув увагу, що хоча з колишнього герба Терської області й було вилучено зображення двоголового орла, однак кольорове поєднання чорного, срібла та золота нагадує барви російської монархії, тому від терських козаків надходили пропозиції замінити чорне поле на синє. Натомість від калмицької організації «Хальмак Тангчин Тук» надійшли пропозиції вилучити з герба 9 китиць якових хвостів, що мали означати 9 племен у складі колишньої Монгольської імперії часів Чингізхана, але тепер втратили своє значення, оскільки калмицькі землі будуть входити до складу Козакії. Також пропонувалося дати зображення кречета в польоті, повернутого геральдично ліворуч. На підставі цих побажань і зауважень було зроблено нові варіанти цих гербів.

Оскільки запропоновані зміни стосувалися двох із семи основних земельних гербів Козакії, тому було відкориговано проєкт великого державного герба, який разом із описами опубліковано 1933 р. (іл. 7) [8, с. 13-14]. Також змінено порядок розміщення терського, яцького, астраханського й оренбурзького гербів, мотивуючи тим, що в новому варіанті вони займають місця не лише за часом виникнення, але й «за більш виразним принципом суміжності їхніх земель із землями інших козацьких військ».

У 1934 р. Гнат Білий переїхав до Парижа, де продовжив видавати часопис «Вільне козацтво». Микола Битинський залишився у Празі і відійшов від активної співпраці з вільнокозацьким рухом. Однак його напрацювання й далі використовувалися в часописі, зокрема на тильній стороні обкладинки до останнього числа, яке вийшло 1939 р., публікувалася карта Козакії з великим державним гербом (іл. 8). Ще активніше вживався триколірний синьо-малиново-жовтий прапор. Після Другої світової війни, коли представники Козакії увійшли до складу Антибільшовицького блоку народів, цей прапор публікувався на різних марках (наприклад, на недержавній марці з пам'ятної серії з нагоди

35-річчя підняття українських прапорів на кораблях Чорноморського флоту (1953 р.) [12, с. 129]), плакатах та інших пропагандистських матеріалах. Для Миколи Битинського робота над гербами вільнокозацького руху стала хорошою геральдичною практикою перед його подальшими напрацюваннями, зокрема роботою над проєктами державних символів України [6, с. 144-145]. У Празі була видана монохромна листівка із гербом Козакії. Окрім графічних варіантів Битинський також виконав кольоровий альбом символів козацьких земель.

Додатки:

Ілюстрації:

1. Обкладинка часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» авторства М. Битинського.
2. Емблема часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво».
3. Карта Козакії з гербами семи козацьких регіонів (Г. Білий, М. Битинський, 1929 р.).
4. Обкладинка календаря-альманаха на 1930 рік.
5. Проєкт великого державного герба Козакії (1930 р.).
6. Проєкт нагрудного знака Вільного козацтва (1932 р.).
7. Відкоригований проєкт великого державного герба Козакії (1933 р.).
8. Карта Козакії з великим державним гербом.

Illustrations:

1. Cover of the magazine "Free Cossacks", designed by Mykola Bytynskyi.
2. Emblem of the magazine "Free Cossacks".
3. Map of Cossackia with the coats of arms of seven Cossack's regions (I. Bilyi, M. Bytynskyi, 1929).
4. Cover of the calendar-almanac (1930).
5. Design of the great state emblem of Cossackia (1930).
6. Draft badge of the Free Cossacks (1932).
7. Corrected design of the great state emblem of Cossackia (1933).
8. Map of Cossackia with a large state emblem.

Рис. 1. Обкладинка часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» авторства М. Битинського

Рис. 2. Емблема часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво»

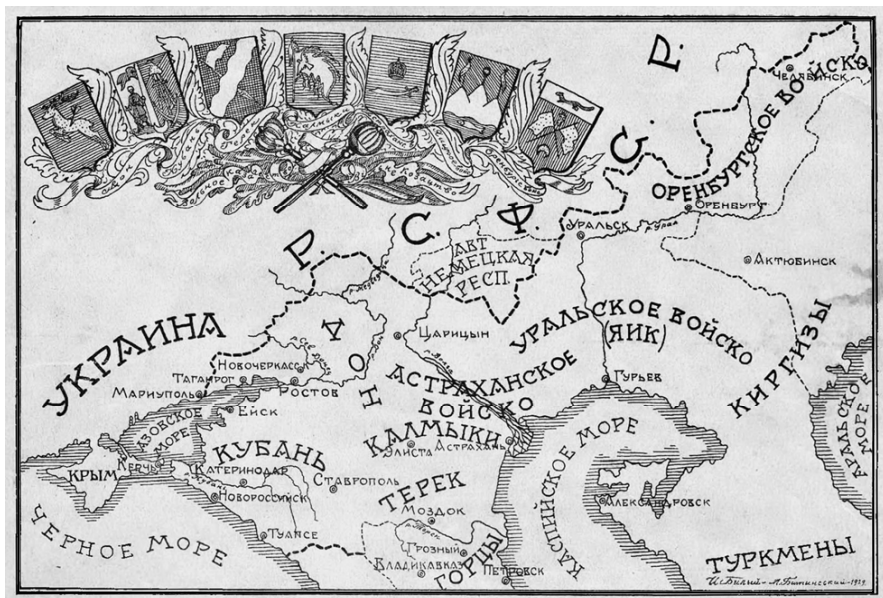

Рис. 3. Карта Козакії з гербами семи козацьких регіонів (Г. Билий, М. Битинський, 1929 р.)

Рис. 4. Обкладинка календаря-альманаха на 1930 рік

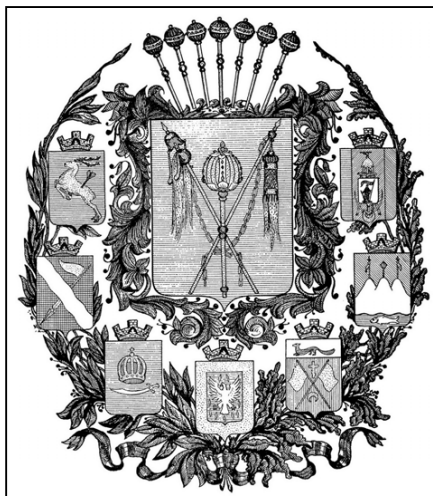

Рис. 5. Проект великого державного герба Козакії (1930 р.)

Джерела та література:

1. Билый И. Казачьи Земли. Территория и народонаселение / И. Билый. – Прага, 1928. – 25 с., карта. (окремім відбиток статей з № 19–23 часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво»).
2. Битинський М. Плагіят / М. Битинський // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1928. – 25 ноября / листопаду (№ 24). – С. 18-19.
3. Бытыньскый М. Казачьи гербы / М. Бытыньскый // Календарь-альманах «Вольного казачества – Вільного козацтва» на 1930 год / рік. – Прага, 1930. – С. 99-129.
4. Бытыньскый М. Национальные цвета и флаги / М. Бытыньскый // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1930. – 25 марта / березня (№ 54). – С. 12-14; Бытыньскый М. Национальные цвета и флаги / М. Бытыньскый // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1930. – 10 апреля/квітня (№ 55). – С. 10-12.
5. Бытыньскый М. Гимны / М. Бытыньскый // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1931. – 10 мая / травня (№ 80). – С. 13-15; Бытыньскый М. Гимны / М. Бытыньскый // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1931. – 25 мая/травня (№ 81). – С. 9–12.
6. Гречило А. Українська територіальна геральдика. / А. Гречило. – Львів, 2010. – 280 с.
7. И. М. Еще о гимнах / И. М. // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1932. – 10 мая/травня (№ 104). – С. 12-14.
8. К проекту Большого Государственного герба Казакии // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1933. – 25 марта / березня (№ 125). – С. 13-14.
9. М. Б. [Бытыньскый М.] Еще о Терском и Калмыцком гербах / М. Б. [М. Бытыньскый] // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1932. – 25 ноября/листопада (№ 117). – С. 14-16.
10. Оверкович М. Лицарям «Нової Січі» / Микола Оверкович // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1928. – 10 ноября / листопаду (№ 23). – С. 1.
11. Нагрудный (бортовой) знак В. К. // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1932. – 10 мая / травня (№ 104). – С. 14.
12. Підпільна Пошта України / ред. З. Боровець. – Т. 47 (Літопис Української Повстанської Армії). – Торонто, Львів, 2009.
13. Флаг и герб Казакии // Вольное Казачество – Вільне Козацтво. – Прага, 1930. – 10 декабря / грудня (№ 70). – С. 15-19.

References:

1. Bilyi, I., 1928. *Kazach'i Zemli. Territorii i narodonaselenie*. Praha. [In Russian]
2. Bytyns'kyi, M., 1928. Pliagiat. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, 24, pp. 18-19. [In Ukrainian]
3. Bytyns'kyi, M., 1930. Kazach'i gerby. *Kalendar'-al'manakh "Vol'nogo Kazachestva – Vil'noho Kozatstva"* na 1930 god / rik, 1930, pp. 99-129. [In Russian]
4. Bytyns'kyi, M., 1930. Natsional'nye tsveta i flagi. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 54, pp. 12-14; Bytyns'kyi, M., 1930. Natsional'nye tsveta i flagi. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 55, pp. 10-12. [In Russian]
5. Bytyns'kyi, M., 1931. Gimny. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 80, pp. 13-15; Bytyns'kyi, M., 1931. Gimny. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 81, pp. 9–12. [In Russian]
6. Grechylo, A., 2010. *Ukrains'ka terytorial'na heral'dyka*. L'viv. 280 p. [In Ukrainian]
7. I. M., 1932. Eshche o gimnakh. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 104, pp. 12-14. [In Russian]
8. K projektu Bol'shogo Gosudarstvennogo gerba Kazakii, 1933. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*. Praha, № 125, pp. 13-14. [In Russian]
9. M. B. [Bytyns'kyi M.], 1932. Eshche o Terskom i Kalmytskom gerbakh. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 117, pp. 14-16. [In Russian]
10. Overkovich, M., 1928. Lytsariam «Novoi Sichi». *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 23, p. 1. [In Ukrainian]

11. Nagrudnyi (bortovoi) znak V. K., 1932. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 104, p. 14. [In Russian]
12. Borovets, Z. ed., 2009. *Pidpil'na Poshta Ukrainy*, Vol 47 (Litopys Ukrains'koi Povstans'koi Armii). Toronto, L'viv. [In Ukrainian]
13. Flag I gerb Kazakii, 1930. *Vol'noe Kazachestvo – Vil'ne Kozatstvo*, № 70, pp. 15-19. [In Russian]

Отримано: 04.12.2020 р.